

Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek van de Sint-Pieterskerk te Puurs

B. Roosens

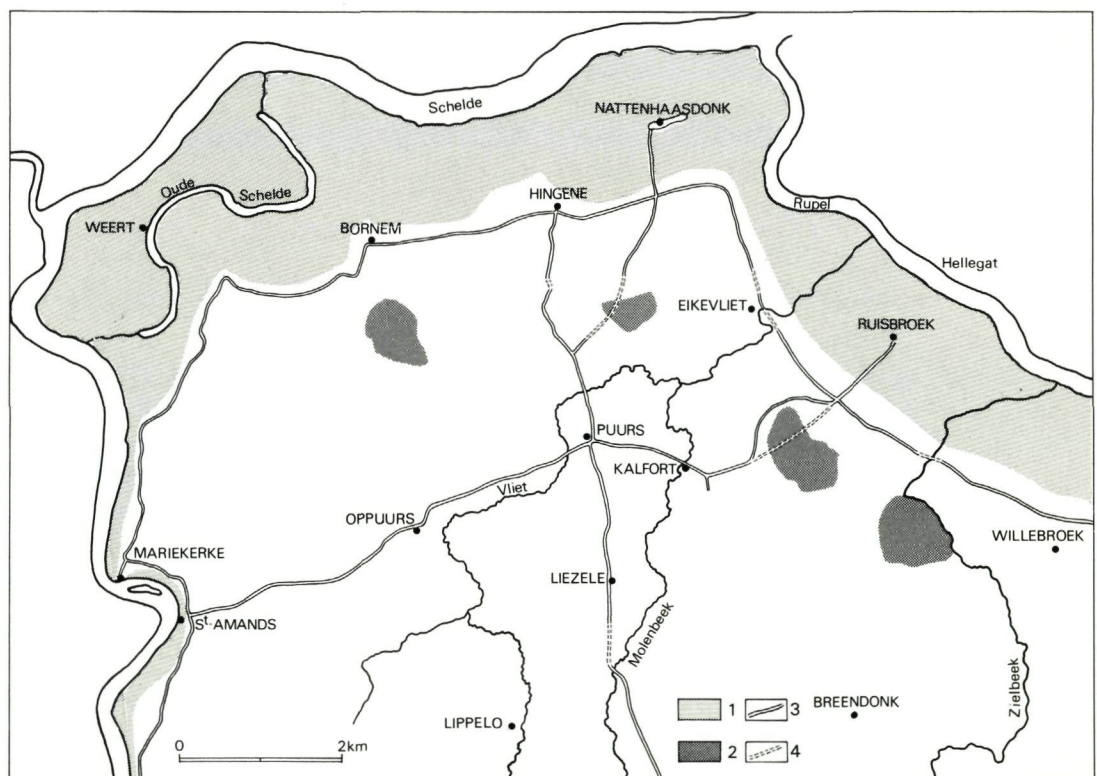
1 Inleiding

Puurs is gelegen in Klein-Brabant, een streek die een 15-tal dorpen omvat. Langs het westen en het noorden wordt zij begrensd door de Schelde en de Rupel; in het oosten vormen Willebroek en Tisselt de grens en in het zuiden Breendonk, Lippelo en Sint-Amands.

Het gebied omvat hoofdzakelijk leemzandgronden. Het reliëf is vlak tot zwak-golvend met

een hoogteligging van 5 tot 8 m. Enkele hogere zandruggen en brede doch ondiepe valleitjes langsheen de beken brengen wat afwisseling in het landschap. Langsheen de Schelde en de Rupel liggen uitgestrekte alluviale kleigronden die duidelijk begrensd worden door een hoger gelegen stuifzandrug. Deze bereikt een hoogte van 8 tot 10 m. In het zuiden van Klein-Brabant bereiken we het leemgebied, waarvan de hoogteligging varieert van 7 tot 11 m.

1 Algemene situatiekaart met aanduiding van de alluviale gronden (1), de middeleeuwse moeren (2) en de middeleeuwse hoofdwegen, op basis van de topografische kaart van België door Ph. Vandermaelen uit 1846-1854; 3: bestaand tracé; 4: vermoedelijk oorspronkelijk tracé. Carte de situation avec indication des terrains alluvionnaires (1), des marécages du Moyen Age (2) et des principales routes médiévales, d'après la carte topographique de la Belgique dressée par Ph. Vandermaelen en 1846-1854; 3: tracés existants; 4: tracés probables.

Het dorp Puurs ligt in het centrum van Klein-Brabant, op een zandrug met een hoogte van 5 m, tussen de Vliet en de Molenbeek (fig. 1). Ten noorden van het dorp vloeien deze samen om uit te monden in de Rupel. Het dorp wordt doorkruist door de Hoogstraat; iets ten noorden van deze verbindingsweg, aan de splitsing van de weg naar Hingene, bevindt zich de Sint-Pieterskerk. Zij omvat een gotisch koor, een 17de-eeuwse westtoren en een 18de-eeuws schip (fig. 2).

Het archeologisch onderzoek vond plaats in november en december 1985¹. Aanleiding hiertoe vormden de lopende restauratiewerken zowel langs de buitenzijde als binnen het gebouw. Tot de voorziene werken behoorde o.a. het plaatsen van een vloerverwarmingssysteem, waarbij het huidige vloerniveau tot een bepaalde diepte moest worden afgegraven. Gezien men mocht aannemen dat zich binnen de kerk sporen van oudere gebedshuizen bevonden, drong een noodonderzoek zich op. Dit bleef beperkt tot een aantal werkputten in de zone waar de renoveringswerken zouden worden uitgevoerd, nl. het schip en de dwarsbeuk. In het koor konden slechts enkele beperkte waarnemingen worden gedaan, terwijl in de sacristij een kleine oppervlakte werd onderzocht.

In het schip en de dwarsbeuk werden veel graven aangetroffen. Een aantal onder hen was verstoord. Hun diepte varieerde van 0,40 tot ca. 1,50 m, meestal verschillende boven elkaar. In alle gevallen lagen de overledenen met het hoofd naar het westen in houten kisten. Gemetste grafkelders werden niet aangetroffen.

Over de ouderdom van de graven kan het volgende verduidelijkt worden. Ouder dan de Hoge Middeleeuwen kunnen zij niet zijn: in geen enkel geval werden immers grafgraven aangetroffen die zouden wijzen op een nog niet volledig verkristelijkte begraafplaats. Enkele graven waren doorsneden door de funderingen van de gotische dwarsbeuk, waaruit blijkt dat voordien ook buiten de kerk werd begraven.

Algemeen mogen we aannemen dat de graven in en om de kerk niet ouder zijn dan de oudste kerk zelf. Gezien zij ons niets nieuws bijbrengen over een oudere occupatie van het site werden zij op het algemeen opgravingsplan niet aangeduid, met uitzondering van deze doorsneden door latere funderingen.

Vóór de aanvang van de restauratiewerken waren in de kerkvloer een groot aantal natuurstenen grafzerken uit de 17de en de 18de eeuw ingewerkt. Hun ligging stemt niet overeen met de plaats van begraving. Zij werden immers

2 De Sint-Pieterskerk vanuit het westen.

L'église vue de l'ouest.

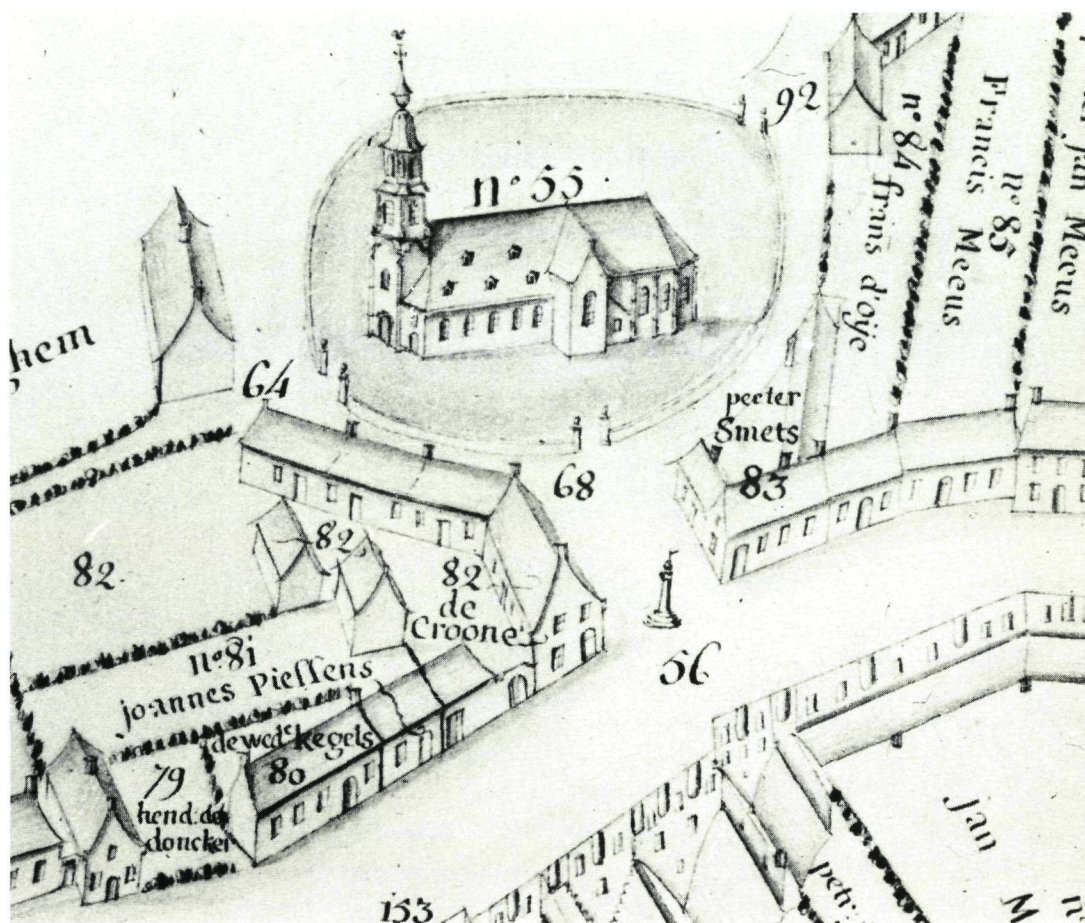
herbruikt in een geometrisch vloerpatroon dat pas in de 19de eeuw werd aangebracht.

De vele begravingen in de kerk hadden een sterke versterking van de ondergrond tot gevolg. Onmiddellijk onder de vloer werd een volledig doorgraven zwart-bruine zandlaag aangetroffen en pas op een diepte van ca. 1,50 m de ongestoorde gele zandgrond. Deze diepte stemt nagenoeg overeen met de onderkant van de funderingen, zowel van het huidige kerkgebouw als van zijn voorgangers. Een stratigrafisch verband tussen de verschillende bouwfasen kon bijgevolg niet achterhaald worden.

1 Voor toelatingen en medewerking danken we de kerkfabriek van de Sint-Pieterskerk, de met de restauratie belaste architect J. Poplemon (Mechelen), de firma M. Van Loy & Cie (Herselt), het gemeentebestuur van Puurs dat de nodige werkkrachten ter beschikking stelde en, voor hulp bij de opgravingen, G. Segers (Puurs) van het Klein-Brabants Archeologisch Genootschap.

3 De oudst bekende afbeelding van de parochiekerk dateert uit 1787. Detail uit de figuratieve kaart van Puurs door C.J. Everaert.

La plus ancienne représentation connue de l'église paroissiale date de 1787. Détail de la carte figurative de Puurs par C.J. Everaert.

Zoals bij de meeste opgravingen in kerken het geval is, was het archeologisch materiaal slechts zeer spaarzaam aanwezig. Ook zijn geen afbeeldingen van de kerk bekend daterend vóór de tweede helft van de 18de eeuw (fig. 3), m.a.w. toen de kerk reeds grotendeels haar huidige uitzicht had. Bijgevolg zijn we voor een absolute datering van de verschillende bouwfases aangewezen op stijkenmerken en archivalische documenten.

2 De historische gegevens

HET DOMEIN EN DE PRIMITIEVE PAROCHIE PUURS

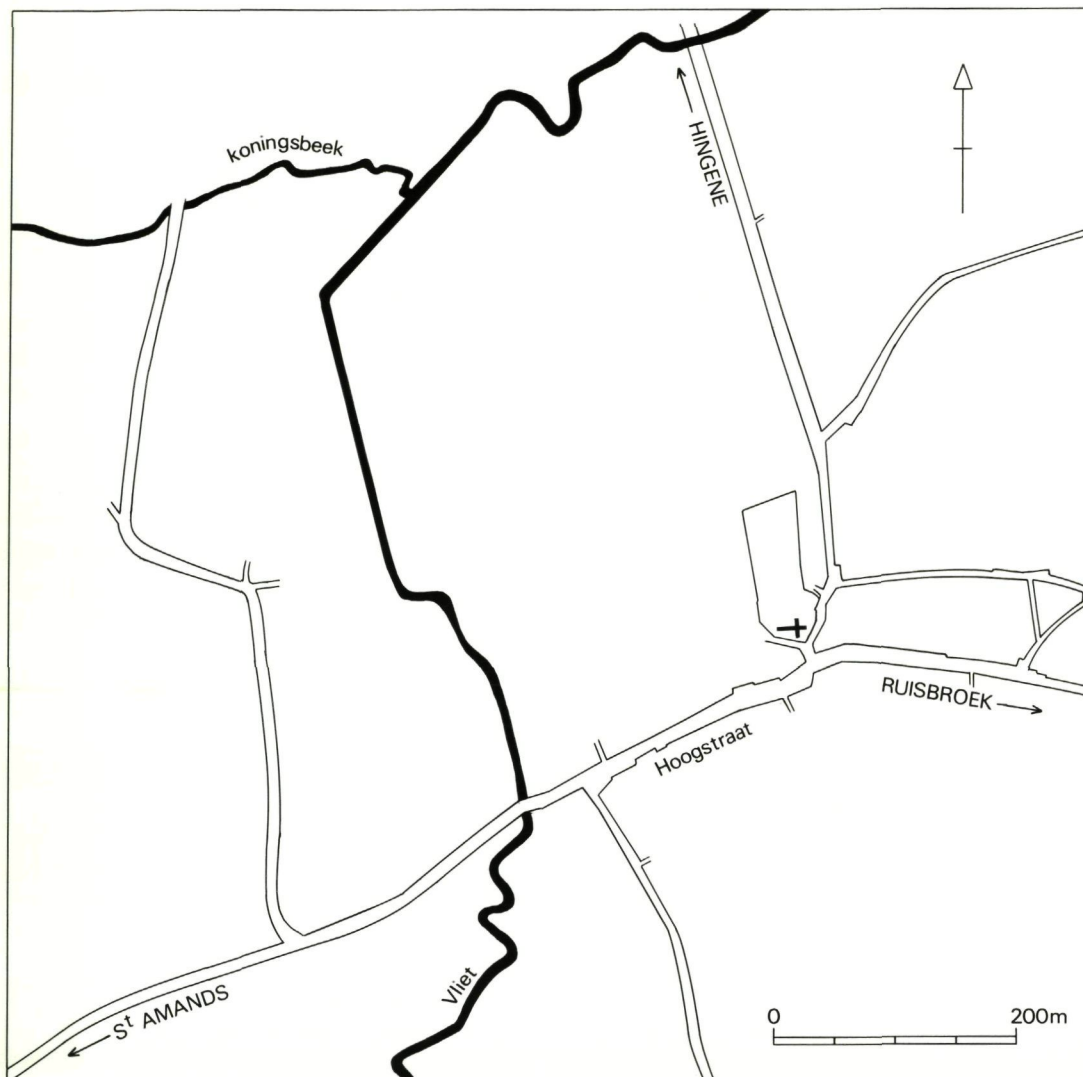
Het belang van het archeologisch onderzoek berust op het feit dat de Sint-Pieterskerk aanspraak kan maken op een ver verleden. Gedurende eeuwen was de kerk het centrum van een uitgestrekte parochie, waarvan de oorsprong naar alle waarschijnlijkheid teruggaat tot de karolingische periode.

Voor dit vroege ontstaan vinden we een eerste aanwijzing in het patrocinium Sint-Pieter.

In de Scheldevallei worden parochiekerken met dit patrocinium frequent opgericht in de 7de-8ste eeuw, waarbij een nauwe band bestaat met de missioneringsactiviteit van abdijen in dit gebied. Zij zijn ingeplant langs het oude hoofdwegennet en de belangrijkste waterlopen, op de oudste in cultuur gebrachte gronden. Zij ontbreken op de armere zandgronden; daar vindt men ze enkel aan de rand van alluviale gronden afgezet door de grote rivieren². Deze karakteristieken vinden we, evenwel met uitzondering van de grondrelatie, alle terug te Puurs.

Wat het oude wegnnet betreft, is de Hoogstraat in de onmiddellijke nabijheid van de Sint-Pieterskerk van groot belang. Deze verbindt het aan de Schelde gelegen Sint-Amands via Oppuurs, Puurs, Kalfort en Sauvegarde met het Hellegat te Ruisbroek (fig. 1 en 4). Het Hellegat vormt een oude belangrijke overzetplaats op de Rupel naar het noorden toe. Te Sauvegarde kruist de weg uit Puurs een andere oude verbindingsweg komende uit Willebroek. Deze loopt in noordwestelijke richting verder langs Eikevliet en Wintam om daar in zuidwestelijke richting af te buigen en via Hingene,

2 Berings 1986, 435-439.

4 De inplanting van de Sint-Pieterskerk aan de wegsplitsing naar Hingene. L'implantation de l'église Saint-Pierre au croisement de la route vers Hingene.

Bornem, Branst en Mariekerke, Sint-Amands te bereiken. Over zijn heel tracé vanuit Willebroek loopt deze weg op de hoger gelegen stuifzandrug aan de rand van de alluviale depressie langsheen de Rupel en de Schelde.

Belangrijk voor de ligging van de Sint-Pieterskerk is tevens de verbindingsweg van Puurs naar Hingene, die het verlengde vormt van de weg komende uit Londerzeel en Liezele³. Mogelijk verliep het oorspronkelijk tracé ten noorden van Puurs meer oostelijk, doorheen het (latere) Moer om rechtstreeks Nattenhaasdonk te bereiken. Men vermoedt dat zich nabij Nattenhaasdonk een overzetplaats op de Schelde bevond om het Waasland te bereiken. Het is bekend dat het dorp (Natten-)Haasdonk gedurende de Middeleeuwen geleidelijk verlaten werd wegens wateroverlast en de bewoning zich te Hingene vestigde⁴. Dat het wegennet zich aan de veranderde hydrografische situatie

aanpaste ligt voor de hand. Indien de hypothese van de weg Londerzeel - Liezele - Puurs - Nattenhaasdonk juist is, dan wint de ligging van de Sint-Pieterskerk hiermee aan belang. Zij bevindt zich dan aan de wegsplitsing naar twee nabijgelegen overzetplaatsen op grote rivieren, één op de Schelde nabij Nattenhaasdonk en één op de Rupel aan het Hellegat te Ruisbroek.

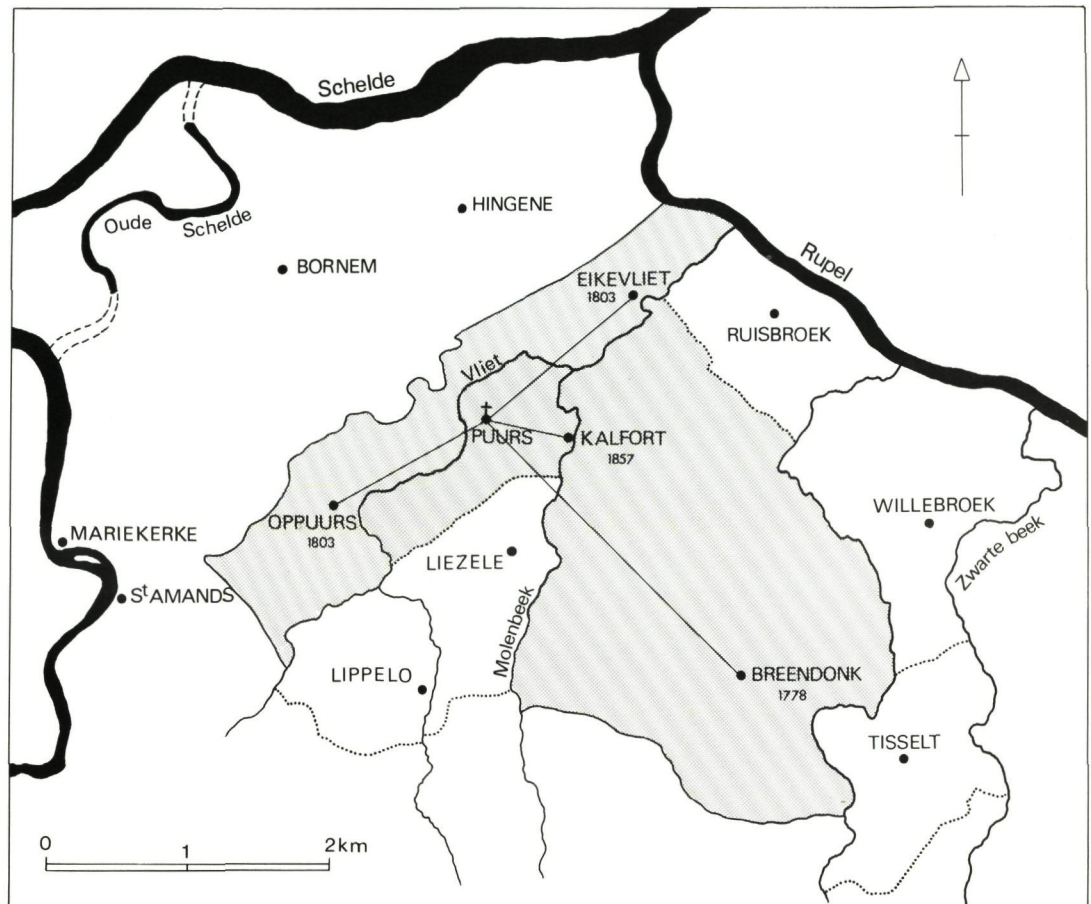
Een argument dat pleit voor de hoge ouderdom van de Hoogstraat vinden we in de structuur van het dorp Puurs. Het kadasterplan van Popp toont dat de bewoning tot in de 19de eeuw hoofdzakelijk beperkt bleef tot een smalle strook langsheen de Hoogstraat. Aan weerszijden zijn de smalle percelen haaks uitgezet. Het geheel geeft de indruk ontstaan te zijn uit een systematische verdeling van gronden langsheen een oudere weg. Dit maakt het aannemelijk dat Puurs zijn ontstaan te danken heeft aan een ontginning van nieuwe landbouwgronden.

3 Het oude wegennet is duidelijk herkenbaar aan de topografische kaart van België uitgegeven door Ph. Vandermaelen in 1846-1854.

4 Segers 1987, 277; Verbesselt 1968, 233 en 237.

5 De middeleeuwse parochiegrenzen van Puurs met aanduiding van de latere afsplitsingen (naar J. Verbesselt 1969).

Les limites paroissiales de Puurs au Moyen Age (d'après J. Verbesselt 1969).

De oudste vermelding van een gebedshuis te Puurs, en tevens van Puurs zelf, dateert uit 1138-'39. Het gaat om een akte waarin de bisschop van Kamerijk bepaalt dat het *altare* van Puurs, samen met enkele andere in Brabant, wordt toegekend aan de abdij van Affligem⁵. Onder *altare* worden de geestelijke rechten en functies bedoeld die uit de bediening van een parochiekerk voortspruiten of ermee samenhangen⁶. Puurs wordt vermeld als *dimidia ecclesia* of een kerk van tweede rang. Deze term verwijst naar het degressief belastingssysteem van het bisdom op haar kerken. Zo onderscheidt men in orde van belangrijkheid de *ecclesia integra* of *cura integra*, de *ecclesia media* of *dimidia* en de *quarta capella*. Of deze rangorde een verschillende ontstaansdatum weerspiegelt, waarbij de twee laatste afsplitsingen zouden zijn van de *ecclesia integra*, is twijfelachtig. Veeleer houden deze benamingen verband met de grootte van de dotaties en de inkomsten verbonden aan deze kerken⁷.

Wie vóór 1138-1139 het patronaatsrecht te Puurs bezat wordt in voornoemde akte niet vermeld. Dit blijkt pas uit een tiendendeling die in 1222 plaats vond tussen de abdij van Affli-

gem als *patronus* en de abdij van Kornelimünster als grondheer. Deze laatste werd in 817 te Inde nabij Aken gesticht door Benedictus van Aniane en door Lodewijk de Vrome en Karel de Kale rijkelijk met domeinen begiftigd. Wanneer de abdij van Kornelimünster het domein Puurs verwierf is niet bekend. Waarschijnlijk gebeurde dit in de eerste helft van de 9de eeuw toen deze abdij zijn meeste domeinen verkreeg. Dat Puurs oorspronkelijk een karolingisch koningsgoed was, kan men afleiden uit het feit dat de abdij van Kornelimünster, naast de lage en middele rechtspraak, daar tevens de hoge rechtspraak bezat en het domein nog in de 13de eeuw als *allodium* wordt betiteld.

In 1277 verkocht de abdij van Kornelimünster uit geldnood zijn domein Puurs aan Felicitas, weduwe van Godfried van Perwez, heer van Grimbergen. Reeds het daaropvolgend jaar verkocht deze het *allodium nostrum in villa, territorio et appenditiis de Puderce* aan de abdij van Sint-Bernards te Hemiksem. De heren van Grimbergen waren tevens voogd van het domein. Zij hielden deze voogdij in leen van de abt. De oudst gekende *advocatus* is Gerard van Grimbergen, vermeld in 1211. De

5 Laenen 1924, 66.

6 Van Mingroot 1978, 53.

7 Laenen 1924, 66.

abdij van Sint-Bernards kocht in 1311 de voorgedij af van Filips II van Vianden, leenman van de Berthouds te Mechelen⁸.

Terwijl het domein in de loop der eeuwen sterk verbrokkelde en grotendeels verdween, bleef de kerkelijke structuur tot op het einde van de 18de eeuw bewaard. Vóór de 12de eeuw zijn geen gegevens bekend over de parochiegrenzen. Het is pas met de akte uit 1138-'39 dat we hierin enig inzicht krijgen. Gezien men algemeen aanneemt dat de parochiegrenzen samenvallen met de domeingrenzen, kennen we zo tevens de uitgestrektheid van het domein Puurs (fig. 5).

In de hogergenoemde akte worden geen van Puurs afhankelijke kapellen vermeld, zodat we mogen aannemen dat op dat ogenblik de Sint-Pieterskerk het enige gebedshuis was voor heel het domein. Zekerheid bestaat over de parochiale afhankelijkheid van de dorpen Oppuurs, Kalfort, Eikevliet en Breendonk. Liezele daarentegen, vormt samen met zijn latere afsplitsing Lippelo, een zelfstandige parochie met een kapel, niettegenstaande zij dicht bij Puurs is gelegen dan Breendonk.

J. Verbesselt ziet in het windrecht en het voogdijschap sterke aanwijzingen dat de dorpen Ruisbroek en Willebroek oorspronkelijk eveneens tot het domein en dus tevens tot de parochie Puurs hebben behoord. Hiertegen kan men twee bezwaren aanvoeren. Op de eerste plaats zijn beide dorpen gelegen in de alluviale gronden langs de Rupel, die naar alle waarschijnlijkheid pas in de loop van de 11de-12de eeuw werden ingedijkt. Op de tweede plaats worden de *altare* van beide dorpen in de 12de eeuw aan andere abdijen dan deze van Affligem geschonken, blijkbaar zonder protest van deze laatste. Zo schenken de heren van Grimbergen het *altare* van Ruisbroek in 1177 aan het dubbelklooster van Grimbergen, de nonnen van Nieuwenrode. Anderzijds wordt het *altare* van Willebroek, tevoren in het bezit van een kanunnik van Reims, in 1189 door de bisschop van Kamerijk toegekend aan de abdij van Saint-Aubert te Kamerijk.

Over de parochiegrenzen van Puurs langs het noorden en het westen bestaat er meer duidelijkheid. Daar raakten zij twee andere parochies, nl. deze van Bornem met Hingene en Nattenhaasdonk, en de parochie van Sint-Amands met Marierkerke, Baasrode en Berdonk aan de Oude Schelde.

De structuur van de grote parochie Puurs werd pas op het einde van de 18de eeuw verbroken. Het eerste dorp dat op parochiaal vlak zijn zelfstandigheid verkreeg was Breendonk

in 1778, het verst van de moederkerk gelegen. In 1803 volgden Eikevliet en Oppuurs en als laatste het dichtstbij gelegen Kalfort in 1857⁹. De parochie Puurs behoorde vóór de oprichting van de nieuwe bisdommen in 1559 tot het aartsdiakonaat Brussel in het bisdom Kamerijk. Tegenwoordig is Puurs het hoofd van een dekenij en behoort het tot het bisdom Mechelen.

3 De bouwevolutie van de Sint-Pieterskerk

3.1 HET OUDSTE STENEN GEBOUW

De gegevens over de oudste occupatie van het site zijn zeer beperkt. Zij omvatten een kort muurfragment nabij de noordwestelijke vieringspijler en een kleine greppel ter hoogte van de zuidelijke zuilenrij van de middenbeuk.

Het bewaarde muurfragment heeft een lengte van 1,90 m en is ca. 0,80 m breed (fig. 6: A, fig. 7: 1 en fig. 8: A). Het vormt de fundering van de noordwestelijke hoek van een gebouw waarvan de totale afmetingen onbekend zijn. Verder naar het oosten en het zuiden is het muurverloop uitgebroken en de ondergrond verstoord door latere begravingen. Deze fundering is gebouwd uit onregelmatige brokken witte natuursteen die langs hun buitenzijde min of meer zijn afgevlakt en door een wit-gele kalkmortel worden bijeengehouden. De muur is aangezet op ca. -1,40 m op de vaste zandgrond en is bewaard tot -0,28 m¹⁰.

Merkwaardig is dat het oostelijk einde van de muur een lichte afbuiging vertoont naar het zuiden. Het is niet duidelijk of deze afbuiging de aanzet vormt tot een afgeronde constructie of eerder als een slordigheid bij de bouw moet geïnterpreteerd worden. In het laatste geval moet men hieraan niet veel belang hechten. Anders is het gesteld wanneer het gaat om een doelbewuste afronding. Men kan hierin de aanzet zien van een half-cirkelvormige absis of het primitieve koor. Hiertegen pleit echter het westelijk deel van de fundering dat duidelijk als hoek is afgewerkt, tenzij men aanneemt dat het stenen koor vergezeld ging van een houten schip.

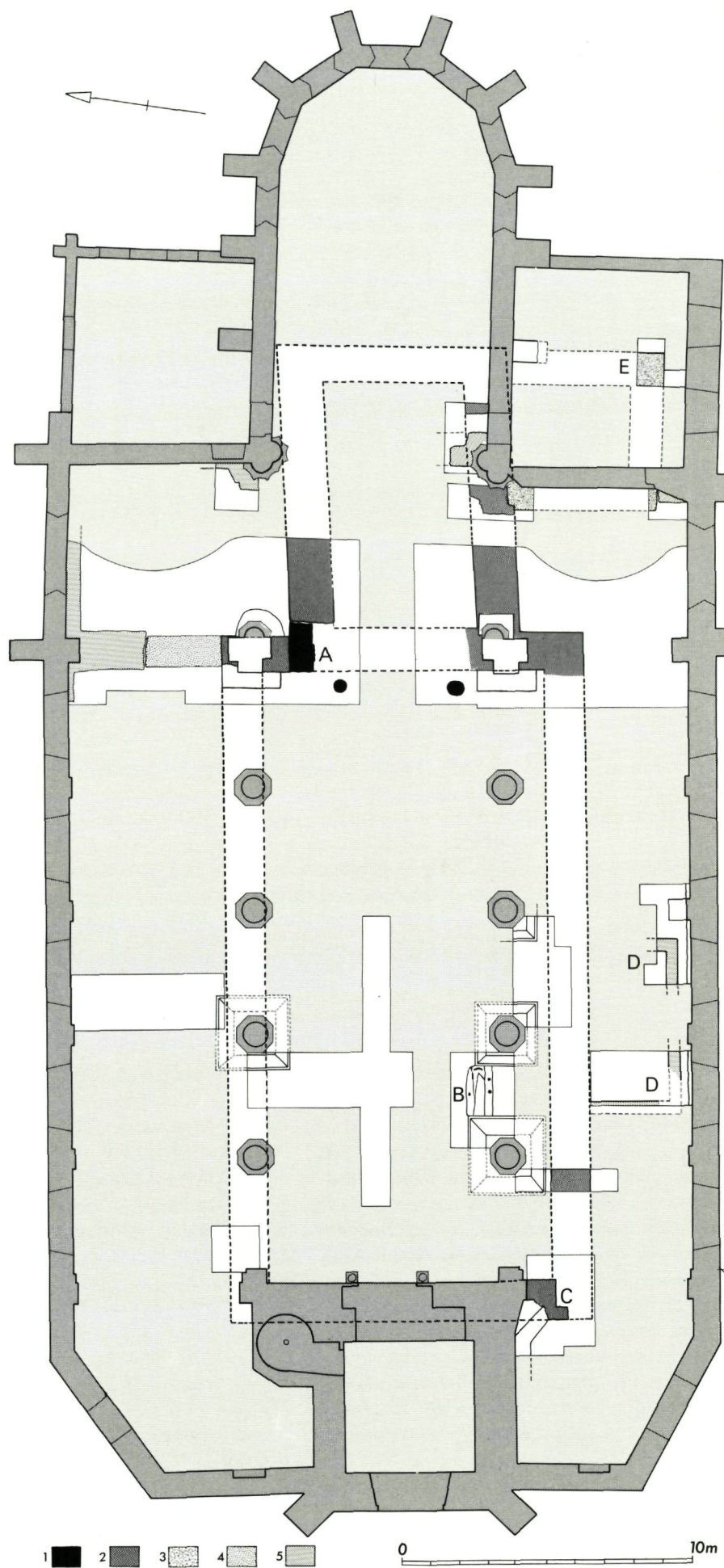
Een dergelijke bouwwijze werd vastgesteld bij de kapel van Grobbendonk-Ouwen¹¹. Te Puurs zijn eventuele sporen van paalgaten van dit schip beperkt tot twee ronde donkere verkleuringen (fig. 7: 2 en 3), die overigens maar enkele cm in de vaste zandgrond sporen nalieten. Zij kunen echter evengoed als de resten van stellingspalen bij de bouw geïnterpreteerd worden.

8 Verbesselt 1969, 77-80, 92 en 100.

9 Verbesselt 1969, 10-27, 236, 259-260.

10 Als nulpunt voor de dieptebepaling werd het vloerniveau van het portaal genomen.

11 Mertens 1975, 237.

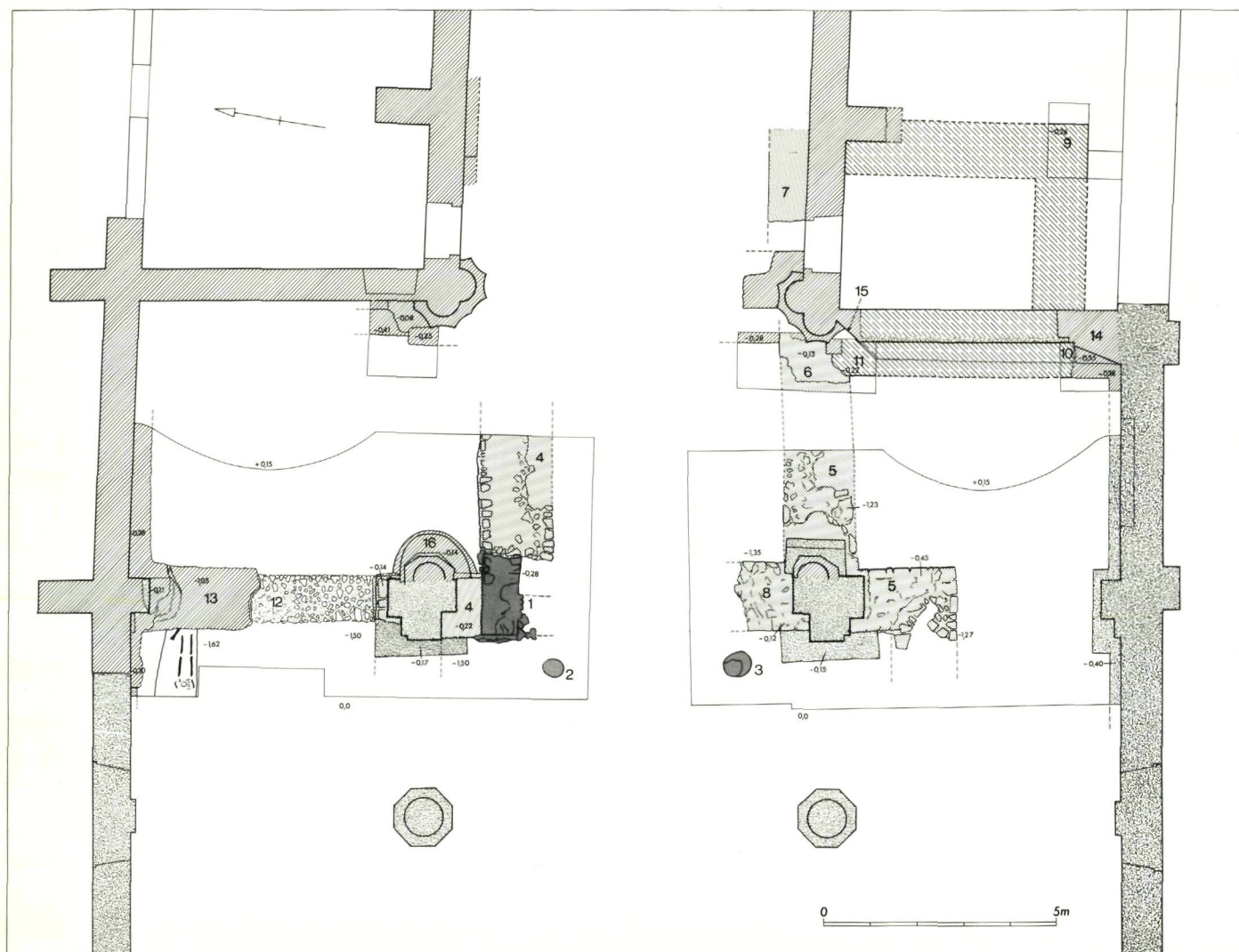

6 Algemeen opgravingsplan met aanduiding van de uitgezette werkputten. Het verloop van de romaanse kerk en de zuidertoren is met een onderbroken lijn vervolledigd.

1. Het oudste muurfragment en twee paalgaten.
2. De romaanse bouwphase.
3. De zuidertoren.
4. De aanzet van de romaanse kruisbeuk (?).
5. De gotische bouwphase.

Plan général des tranchées de fouilles. Les tracés de l'église romane et de la tour méridionale sont complétés en pointillé.

1. Le fragment de mur le plus ancien et deux trous de pieu.
2. La phase romane.
3. La tour méridionale.
4. Départ du transept roman (?).
5. La phase gothique.

Het is niet mogelijk op basis van deze beperkte gegevens uitsluitend te geven over het grondplan en de omvang van het eerste kerkgebouw. Men mag aannemen dat zich onder het koor nog belangrijke informatie bevindt. De mogelijkheid bestaat daarbij dat deze oudste steenbouwfase zelf nog voorafgegaan wordt door een eerste houten gebedshuis, opgericht bij de stichting van de parochie, vermoedelijk in de 9de eeuw.

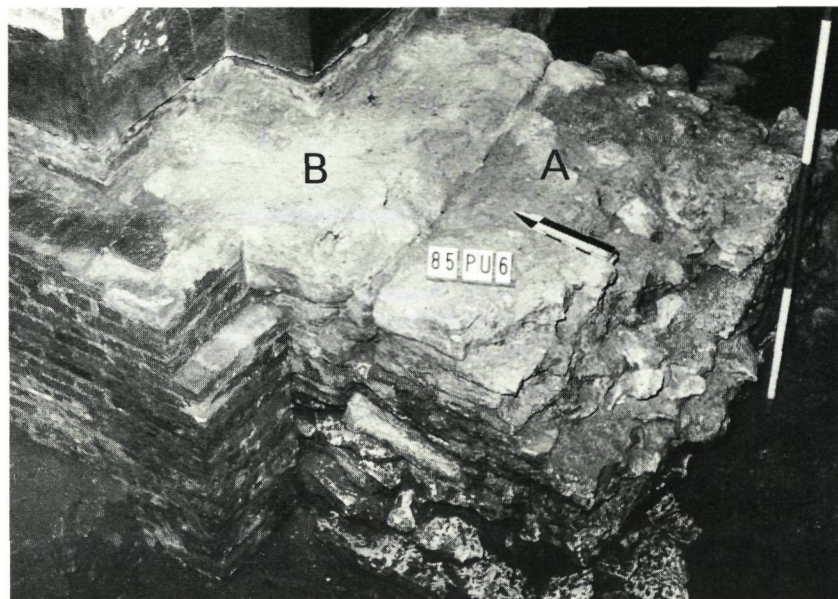
Even fragmentarisch van gegeven is de greppel die tussen de 4de en 5de zuidelijke zuil van de huidige uit de 18de eeuw daterende middenbeuk werd aangetroffen (fig. 6: B). Deze heeft een breedte van 0,80 tot 0,90 m. Hij tekende zich af in de vaste zandgrond op -1,40 m en was slechts een tiental cm diep. Tussen de zanderige vulling bevonden zich de vergane resten van takken en houtskool. Twee donkere verkleuringen aan de rand wijzen op gevierkante paaltjes. Niettegenstaande deze greppel

geen archeologisch materiaal bevatte, kan zijn relatieve ouderdom worden bepaald. Hij wordt immers niet alleen doorsneden door de funderingssleuven van de 18de-eeuwse zuilen, maar ligt tevens binnen de ruimte ingenomen door de romaanse kerk die de tweede bouwfase vormt. Deze greppel is bijgevolg gelijktijdig met of ouder dan het eerste stenen gebouw waarvan hier sprake was (n.v.d.r.: tenzij het een graf was ?).

3.2 DE ROMAANSE KERK

We beschikken over meer gegevens voor het daaropvolgend kerkgebouw, alhoewel ook hiervan niets in opstand is bewaard gebleven. Op vier plaatsen binnen de huidige kerk bleven belangrijke delen van de fundering bewaard, die toelaten het grondplan van de romaanse kerk te reconstrueren. Deze had een eenvoudig

7 *Plattegrond van de archeologische resten in kruisbeuk, koor en sacristij.*
Plan des vestiges archéologiques dans le transept, le chœur et la sacristie.

8 Het oudste muurfragment (A) en de romaanse fundering (B).

Le tronçon du mur le plus ancien (A) et fondation romane.

en klassiek grondplan, bestaande uit een recht-hoekig éénbeukig schip en een versmald en vermoedelijk rechtgesloten koor (fig. 9: A).

In twee grote werkputten in de dwarsbeuk was het muurverloop bewaard dat de overgang vormde tussen schip en koor. Het noordelijk muurwerk (fig. 7: 4) bereikte via twee versnijdingen een hoogte van maximaal -0,14 m; in dit metselwerk was het fragment uit de oudste bouwphase verwerkt. Zijn zuidelijke tegenhanger had als hoogst bewaard niveau -0,12 m (fig. 7: 5). De fundering rustte op de vaste zandgrond op een diepte variërend van -1,32 tot 1,56 m. Als bouw materiaal werden blokken witte natuursteen gebruikt, die langs één zijde waren afgevlakt om een vrij regelmatig parement te vormen. De ruimte tussen het binnen- en buitenparement werd gevuld met kleinere onregelmatige blokken natuursteen verbonden met een wit-gele kalkmortel.

De breedte van het koor bedroeg in fundering 8,25 m buitenwerks, met een muurdikte van max. 1,60 m. De totale lengte kon niet worden vastgesteld, gezien de huidige koorruimte slechts in beperkte mate beschikbaar was voor onderzoek. Toch kan zijn minimumlengte achterhaald worden dank zij twee gegevens. Vooreerst werden nog twee funderingsfragmenten van de zuidelijke koormuur aangetroffen (fig. 7: 6 en 7), die reeds een koordiepte van 9 m opleverden. In de tweede plaats geeft een later aangebouwde zuidertoren een belangrijke aanwijzing. Het ligt voor de hand dat de koormuur minstens dezelfde lengte had als de torenmuur zelf, zoniet zou deze laatste het koor slechts

gedeeltelijk raken. Bijgevolg kunnen we de minimale koorlengte bepalen op 10 m.

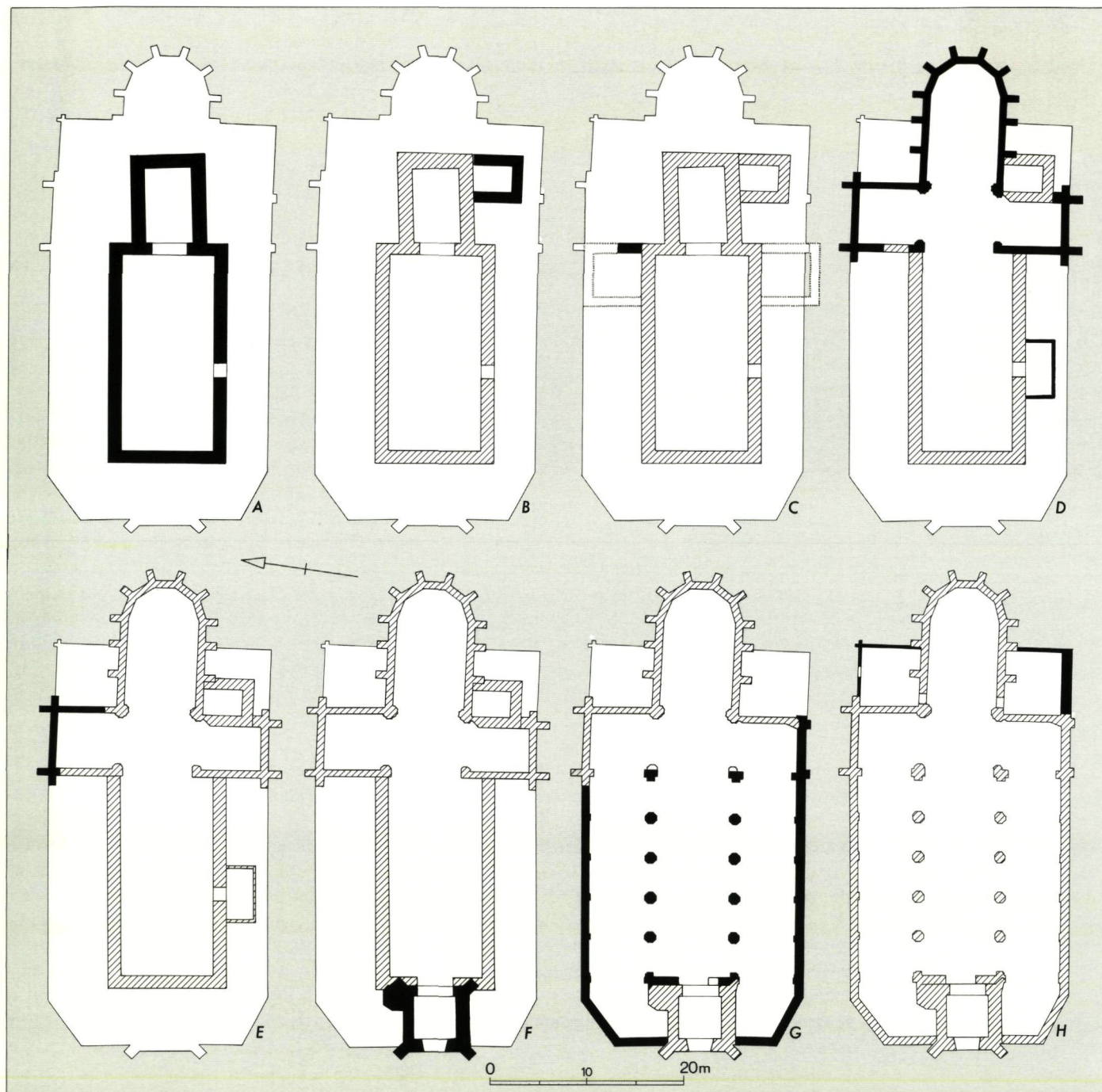
Tussen het schip en het koor was de zuidelijke aanzet bewaard van een fundering (fig. 7: 8). Deze koorafsluitmuur vormt de basis van de triomfboog, als scheiding van de ruimte voor de gelovigen en deze voor de priester.

Het schip had buitenwerks een breedte van 12,5 m. De muurbreedte bedroeg in fundering 1,35 tot 1,40 m. De fundering was op dezelfde wijze gebouwd als deze van het koor. In de zuid-oostelijke hoek van de zaalmuur waren twee fragmenten van romeinse *tegulae* verwerkt. De langmuren van het romaanse schip waren grondig uitgebroken bij de bouw van de pijlerrij van het 18de-eeuwse schip: een uitbraakspoor gevuld met kleine blokken witte natuursteen was slechts zelden zichtbaar. Wel was een fragment van de westelijke afsluitmuur herwerkt in de fundering van de 17de-eeuwse westtoren (fig. 6: C), zodat de totale lengte van het schip kan bepaald worden op 23,60 m buitenwerks. Een lange sleuf uitgezet in de as-richting van het schip leverde geen enkel spoor op van een oost-west gerichte muur, zodat de grote lengte van 23,6 m als de oorspronkelijke lengte moet worden aangenomen. Hiermee bedraagt de totale lengte van de romaanse kerk minstens 33,60 m.

Over het uitzicht van het romaanse gebouw in opstand zijn slechts beperkte gegevens voorhanden. De binnenruimte van het koor was bepleisterd en versierd met een rode figuratieve beschildering. Dit blijkt uit enkele blokken witte natuursteen die herwerkt werden in de fundering van het gotische koor.

De toegang tot de kerk bevond zich naar alle waarschijnlijkheid in de zuidelijke langmuur van het schip, waar een latere bakstenen aanbouw (fig. 6: D) immers enkel als een buitenportaal kan worden geïnterpreteerd.

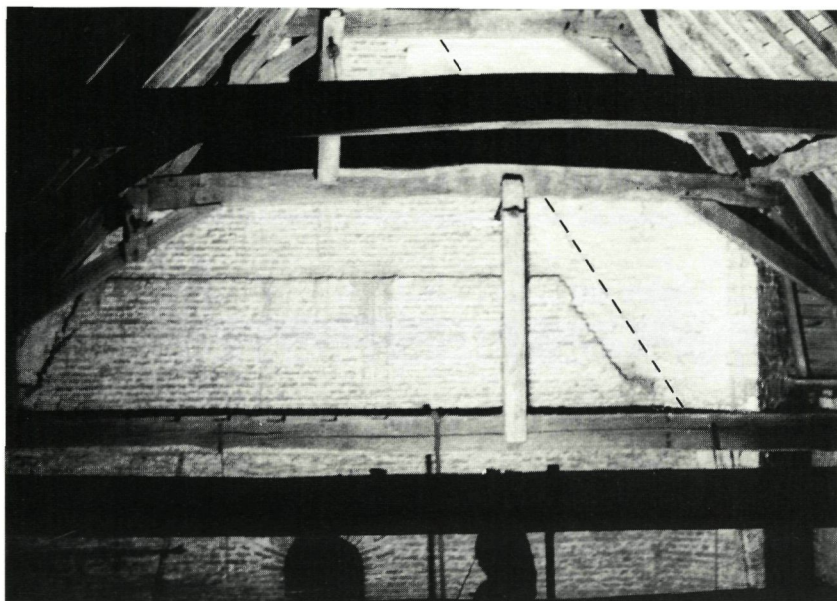
Het éénbeukige schip werd pas in de 18de eeuw afgebroken om plaats te maken voor het huidige driebeukige schip. Tegen de oostmuur van de 17de-eeuwse westtoren, onder de huidige dakkap, is de dakaflijning van het oude éénbeukige schip zichtbaar (fig. 10). De dakhelling bedraagt ca. 55°. De hoogte van de langmuren van het schip kan bepaald worden op 10 tot 11 m. Bij deze grote hoogte en de ongewone dakhelling, die voor romaanse gebouwen maximaal 45° bedraagt, kan men zich de vraag stellen of dit wel de originele muurhoogte is van het romaanse schip. Het is mogelijk dat de zijmuren van het schip werden verhoogd bij de bouw van het hoge gotische koor, om een meer harmonisch interieur te bekomen.

Globaal beschouwd was de romaanse Sint-Pieterskerk een ruim gebouw met een minimale lengte van 33,60 m. De koorbreedte bedroeg 8,25 m en de zaalbreedte 12,50 m, hetgeen een twee-derde verhouding is. In grondplan sluit zij volledig aan bij de éénbeukige kerken in Brabant, bestaande uit een rechthoekige zaal en een versmald koor. Andere kenmerken zijn de scheiding van koor en schip door een triomfboog, een rechte of halfronde koorafsluiting, en de situering van de toegangsdeur in de langs-

9 *Overzicht van de bouwevolutie van de Sint-Pieterskerk.*
Evolution architecturale de l'église Saint-Pierre.

- A : de romaanse kerk; l'église romane.
- B : de zuidertoren; la tour méridionale.
- C : de romaanse kruisbeuk (?); le transept roman (?).
- D : de gothische bouwphase (XV-XVI); la phase gothique.
- E : de noorderkruisbeuk (1640); le transept nord.
- F : de westtoren (1665); la tour ouest.
- G : het classicistisch schip (1742); la nef classiciste.
- H : sacristij (1795) en catecheselokaal (1855); sacristie et local pour catéchisme.

10 De aftekening van de dakhelling van het éénbeukige schip tegen de 17de-eeuwse westtoren.

Empreinte de la pente du toit de la nef primitive sur la tour ouest du 17ème siècle.

zijde van het schip. Wanneer er geen centrale klokketoren is, zijn de muren van het koor even hoog als deze van het schip. De binnenruimte wordt door een horizontale zoldering afgedekt¹².

Voor de datering van dit gebouw beschikken we over geen rechtstreekse gegevens. Enkel de algemene kontekst kan hier een aanwijzing geven. Wellicht is de bouwdatum te situeren rond 1138-'39 toen de parochie overging in handen van de abdij van Affligem. In de 12de eeuw en het begin van de 13de eeuw kende het grondgebied van het domein Puurs tevens een sterke economische ontwikkeling. Dit blijkt uit de ontginning van heidegronden en bossen en de inpolderingen langs de Rupel¹³. Het is in dit kader van algemene ontwikkeling dat de nodige financiën konden gevonden worden om de bouw van een volledig nieuw en ruim gebedshuis mogelijk te maken.

3.3 DE ZUIDERTOREN

De romaanse Sint-Pieterskerk had geen klokketoren. Deze werd pas in een latere bouwfase toegevoegd. Uit een dokument van 1742 is bekend dat zich langs de zuidzijde van de kerk een toren bevond, die spoedig daarop werd afgebroken. Over zijn juiste ligging en afmetingen zijn echter geen gegevens voorhanden.

Een belangrijke aanwijzing hiervoor was nochtans tot vóór de restauratie af te lezen tegen de zuidelijke buitenmuur van het gotische koor. Vanaf de hoek gevormd door koor en

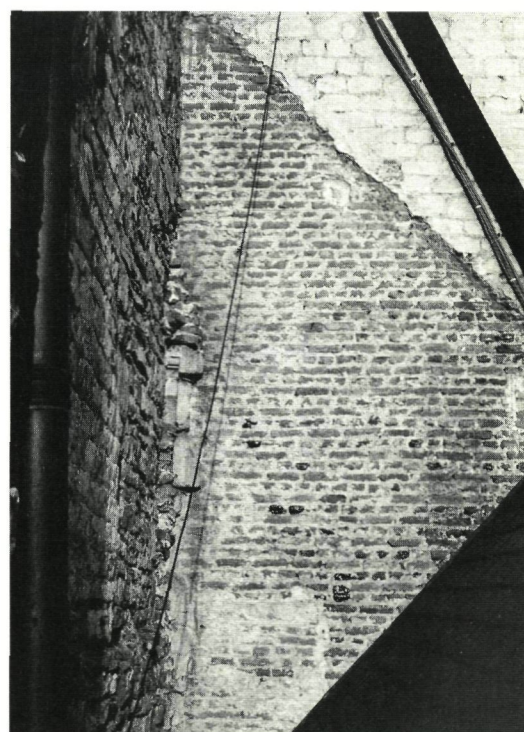
kruisbeuk, en over een lengte van nagenoeg 3 m, was de koormuur immers niet bekleed met witte zandsteen, maar had enkel een bakstenen parement (fig. 11). Dit liep schuin uit tot tegen de waterlijst van het koor. Deze anomalie in de buitengevel is begrijpelijk indien men aanneemt dat dit muurvlak bij de bouw van het gotische koor niet van buiten zichtbaar was. Daarom was het niet nodig dit met de duurdere witte zandsteen te bekleden.

Vertrekkend van de hypothese dat dit bakstenen parement een zijde van de toren raakte, kon door een kleine sleuf in de sacristie de juiste ligging van deze toren bepaald worden (fig. 6: E en fig. 7: 9). Op een diepte van -0,26 werd de hoek van een zware fundering aangetroffen. Het parement bestond uit rechthoekige blokken Doornikse kalksteen terwijl de muurkern in baksteen was gemetst. De onderkant van de fundering kon niet worden bereikt.

In de oostelijke muur van de zuiderkruisbeuk bleef over een hoogte van 11 m de oude westmuur van de toren bewaard (fig. 14). Zijn onderzijde, die nu in de sacristie uitgaat, gaat schuil achter een dikke pleisterlaag. Boven het dak van de sacristie echter zijn interessante gegevens merkbaar.

11 Het gedeeltelijk bakstenen parement aan de zuidzijde van het koor.

Parement partiellement en briques sur la face sud du chœur.

12 Leurs 1922, 182-186, 204-205.

13 Verbesselt 1969, passim.

Het parement bestaat uit min of meer rechthoekige blokken Doornikse kalksteen van verschillend formaat. Op een hoogte van 6,40 m springt dit parement boven een smalle, sterk verweerde lijst ca. 8 cm terug. Grotere blokken omlijnen een oude 1 m brede (deur-?) opening (fig. 13). Vanaf de lijst tot aan zijn boogvormige afsluiting bedraagt zijn hoogte 2,30 m.

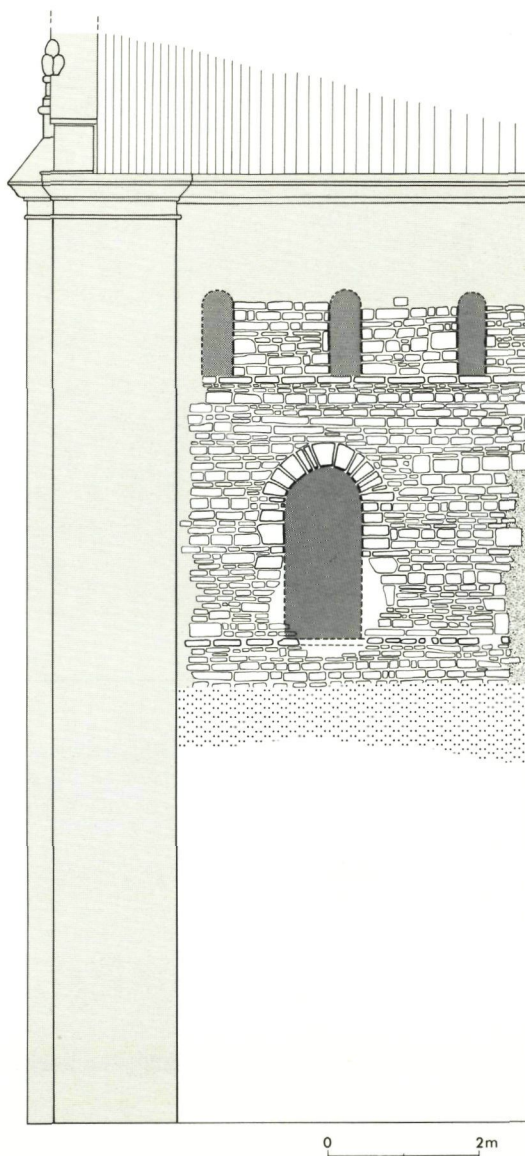
Boven een tweede lijst op 9,90 m hoogte springt het parement weer enkele cm terug. De torenmuur is hier nog 1 m hoger bewaard. Hierin bevinden zich twee 0,38 m brede openingen en is de aanzet van een derde zichtbaar. Indien zij de resten van galmgaten voorstellen kan de torendaklijst zich maar ongeveer één meter hoger hebben bevonden. De totale hoogte van de toren kan hiermee bepaald worden op ca. 12 m.

In grondplan vormt hij een vierkant met zijden van ca. 5,15 m (fig. 9: B). Zijn oorspronkelijke muurdikte bedroeg ca. 1,15 m. Dit blijkt uit twee kleine sleuven uitgezet binnen de zuidelijke kruisbeuk (fig. 7: 10). De fundering van de noordwestelijke torenhoek rust gedeeltelijk op de fundering van het romaanse koor.

De aanbouw van een toren tegen een bestaand koor is niet ongewoon in Klein-Brabant. Eenzelfde situatie vinden we terug in de

13 De toegemetselde (deur-?) opening van de zuidertoren vóór de restauratiewerken.

L'ouverture (porte ?) murée de la tour méridionale, avant restauration.

12 In de oostelijke buitenmuur van de zuiderkruisbeuk zijn de resten van de oude zuidertoren bewaard.

Vestiges de l'ancienne tour méridionale conservés dans la face extérieure du transept sud.

O.L.Vrouwkerk te Mariekerke en in de Sint-Stefanuskerk te Hingene.

De bouw van de zuidertoren van de Sint-Pieterskerk is ten laatste te situeren op het einde van de 14de eeuw. Dat hij in 1384 bestond, kan men afleiden uit een akte van hertogin Johanna van Brabant, waardoor zij 2 gulden schenkt aan de kerk voor het gieten van een klok¹⁴. Het ligt voor de hand dat indien men een klok laat gieten, men tevens over een toren beschikt om deze in op te hangen.

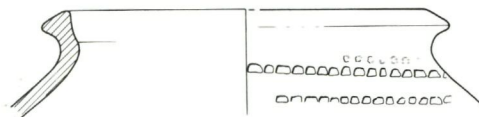
3.4 EEN ROMAANSE KRUISBEUK ?

Na de bouw van de romaanse kerk, maar vóór de bouw van het gotische koor en zijn dwarsbeuk, is nog een bouwphase te situeren waarover slechts weinig bekend is.

14 Wauters & Henne 1972, dl. 6C, 82.

14 Randfragment van grijs pot met radstempelversiering (sch. 1:3).

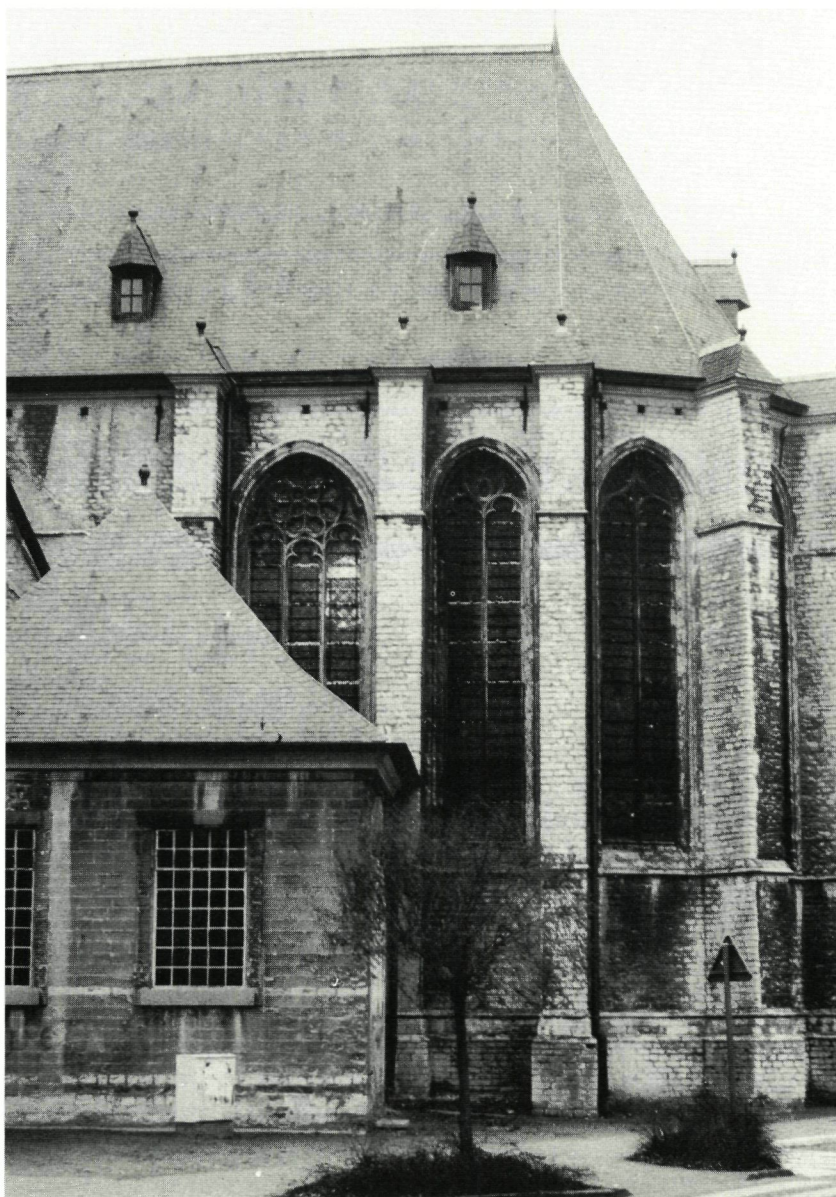
Fragment de poterie grise décorée à la molette (éch. 1:3).

Tegen de noord-oostelijke hoek van het romaanse schip was een muur aangebouwd met een minimale lengte van 2,60 m (fig. 7: 12). Deze was enkel in fundering bewaard van -1,47 tot maximaal -0,98. De fundering bestond uit kleine onregelmatige brokken witte natuursteen, verbonden door een wit-gele kalkmortel. In de nabijheid van deze fundering werd een randfragment van een gedraaide pot in hardge-

15 De zuidzijde van het gotische koor vóór de restauratiewerken.

La face sud du chœur gothique avant les travaux de restauration.

bakken grijs aardewerk aangetroffen (fig. 14). De schouder is versierd met een radstempel. Het stuk is te dateren in de 10de-12de eeuw. De betekenis van het funderingsfragment is niet duidelijk. Zijn kleinere breedte t.o.v. de funderingen van het romaanse gebouw en het gebruik van kleine blokken als bouw materiaal, wijzen er in ieder geval op dat zijn bovenbouw slechts een vrij bescheiden konstruktie kan zijn geweest. Mogelijk vormt deze fundering het restant van een kleine dwarsbeuk die aan het romaanse schip werd toegevoegd (fig. 9: C). Hierbij valt op te merken dat langs de zuidzijde van het romaanse schip geen sporen werden aangetroffen die hierop wijzen. Dit kan echter verklaard worden door de grote verstoringen aldaar ten gevolge van de bouw van het nieuwe schip in de 18de eeuw.

3.5 DE GOTHISCHE BOUWFASE: KOOR EN KRUISBEUK

Een ingrijpende verandering in het uiterlijk van de Sint-Pieterskerk vond plaats met de bouw van een nieuw ruim koor met kruisbeuk in gotische stijl (fig. 9: D).

De inplanting van het nieuwe koor vertoont een lichte afwijking t.o.v. zijn romaanse voorganger. Hiermee werd het verschil in de asrichting opgeheven dat tussen het romaans koor en het schip bestond. Het gotische koor heeft binnenwerks een diepte van 13,65 m en een breedte van 7,40 m. Het is opgetrokken in baksteen (18,5/18 x 8,5/8 x 4 cm) en langs de buitenzijde bekleed met rechthoekige blokken witte Gobeertange zandsteen in horizontale lagen. De vijfhoekige koorafsluiting wordt geaccentueerd door steunberen waartussen zich smalle hoge vensters bevinden (fig. 6 en fig. 15). De dakrand heeft geen balustrade en de steunberen zijn door eenvoudige leien dakjes afgedekt. De versieringen langs de buitenzijde van het koor zijn beperkt tot de onderverdelingen van de ramen. Een kolonet zonder sokkel of kapiteel verdeelt elk raam in twee; de twee grotere ramen in de langsmuren van het koor zijn in drie verdeeld. In het tracé van de raamvulling in de spitsboog komen verschillende varianten voor.

Inwendig heeft het koor een hoogte van 10,90 m. Twee traveeën worden afgedekt door een rechthoekig kruisribgewelf; de koorafsluiting heeft daarentegen een straalgewelf. De versierde kapitelen die de geprofileerde ribben schragen, zijn op 3 m hoogte in de muren ingemetseld.

Twee gekoppelde zuilen vormen de overgang tussen koor en viering. Hun basement bestaat uit een hoge achthoekige plint, door een dunne ring gescheiden van een kleinere plint met concave vlakken. De vlakke zuilschacht rust eveneens op een dunne ring. De kapitelen zijn versierd met twee rijen gestileerde koolbladeren.

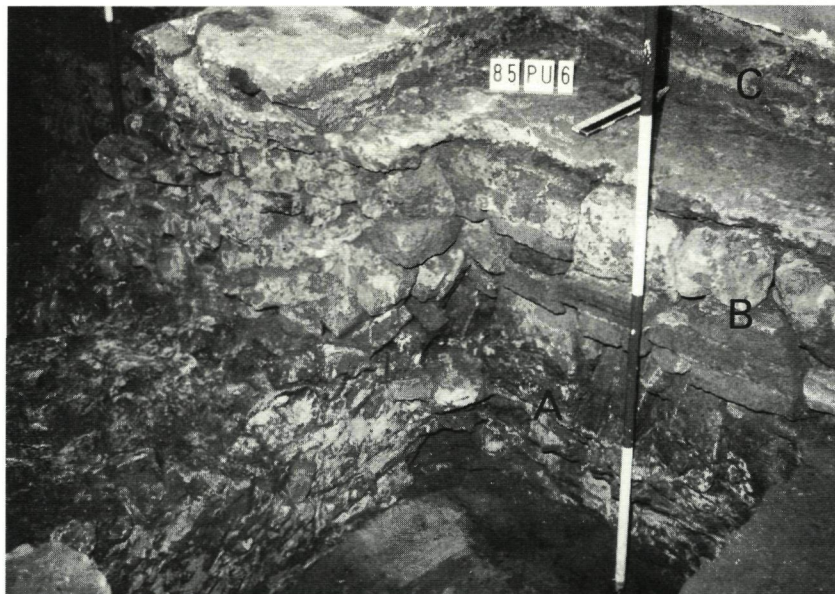
Van de kruisbeuk is, niettegenstaande zijn gothisch uitzicht, slechts weinig oorspronkelijks bewaard in opstand. De bouw van de noorderbeuk raakte vermoedelijk niet verder dan de aanleg van de funderingen (cfr. *infra*), en zijn zuidelijke tegenhanger verdween nagenoeg volledig bij de bouw van het nieuwe schip in de 18de eeuw. Voldoende elementen bleven echter ondergronds bewaard om zijn oorspronkelijk plan te achterhalen.

Binnenwerks zou de kruisbeuk in voltooide toestand een lengte van 21 m hebben gehad. De buitenhoeken van de noordelijke beuk worden verstevigd door twee haaks geplaatste steunberen. De fundering van deze op de noord-westelijke hoek is aangezet op -1,74 m op de vaste zandgrond. Zij is vrij slordig uitgevoerd in baksteen, waaronder veel brokstukken, verbonden door een kalkmortel (fig. 7: 13 en fig. 16: A).

Het grondplan van de zuidelijke beuk is niet identiek met dit van zijn noordelijke tegenhanger. Dit is een gevolg van het behoud van de zuidertoren die nu werd ingesloten in de hoek gevormd door het koor en de zuiderbeuk. De bouwkosten van deze laatste konden gedrukt worden door het herbruiken van een torenzijde, waarbij het volstond deze over een afstand van ca. 2 m te verlengen (fig. 7: 14). De aansluiting van de zuiderbeuk op het koor vormde echter een probleem. Het parement van de herbruikte torenzijde bevond zich immers ca. 1 m westelijker dan het geval was bij de nieuwe gothische noorderbeuk. Om de symmetrie van de gekoppelde vieringszuilen aan weerszijde van het koor te behouden en de zuidelijke hun noodzakelijk volume te geven, werd de oude torenmuur hier afgeschuind (fig. 7: 15).

De overgang van de nieuwe kruisbeuk op het behouden romaanse schip werd eenvoudig opgelost. Het volstond tegen de romaanse buitenmuur twee halve zuilen te bouwen om het gewelf van de gothische viering op te vangen. De bakstenen fundering van de noordwestelijke vieringspijler heeft een afgeronde vorm (fig. 7: 16). Zijn basement en zuil zijn van hetzelfde model, doch van een beduidend kleiner formaat dan de oostelijke vieringspijlers.

Zoals hoger reeds vermeld werd, is het mogelijk dat men bij deze bouwphase de muren

van het romaanse schip hoger optrok. De moeilijke aansluiting van het hoge gothische gewelf op de lagere vlakke romaanse zoldering kan hiertoe de aanleiding hebben gevormd.

Het assymetrisch plan van de kruisbeuk en de gebrekkige aansluiting van de zuiderkruisbeuk op het koor roepen vragen op over het oorspronkelijk concept van het bouwwerk. Wellicht was het de bedoeling de zuidertoren af te breken, zodat voldoende ruimte vrijkwam voor een regelmatige opbouw van de zuiderkruisbeuk. In deze veronderstelling vertegenwoordigt de gothische konstruktie een onvoltooide bouwphase.

Voor de datering van het koor beschikken we vooreerst over de laat-gothische decoratieve elementen van de ramen en de gekoppelde zuilen. Zij behoren ontegensprekelijk tot de Brabantse gothiek uit het midden of de tweede helft van de 15de eeuw. Toch is het mogelijk dat deze bouwphase uit het begin van de 16de eeuw dateert. Wat in die richting wijst is een - zij het beperkt - dendrochronologisch onderzoek van het eiken dakgebinte. Een staal werd genomen uit het gebinte boven de viering, dat één geheel vormt met dit van het koor, doch dat structureel duidelijk verschilt van en ouder is dan het gebinte boven het uit de tweede helft van de 18de eeuw daterende schip. De meest voor de hand liggende datum van de laatst bewaarde jaarring is het jaar 1519¹⁵. Gezien het spinthout niet bewaard is moet men een twintigtal jaar bijtellen om de vellingsdatum te kennen. Dit betekent dat de voltooiing van het koor rond 1540 plaatsvond.

16 De fundering van de noordwestelijke hoek van de kruisbeuk.

A : bakstenen metselwerk;
B : losse herbruikte blokken metselwerk en zandsteen;

C : metselwerk uit 1640.

Les fondations du coin nord-ouest du transept.

A : maçonnerie de briques;
B : matériaux de remploi;
C : maçonnerie de 1640.

15 Het dendrochronologisch onderzoek werd uitgevoerd door P. Hoffsummer, Université de Liège, waarvoor onze dank. Het jaar 1786 levert de beste coëfficiënt op voor de laatste jaarring. Dezedatum kan echter niet weerhouden worden, gezien het gebinte boven de viering en het koor hiermee jonger zou zijn dan het gebinte boven het schip. Dit laatste werd echter in 1755 overweld en men mag aannemen dat het dak spoedig daarop moet zijn geplaatst, dus vóór 1786.

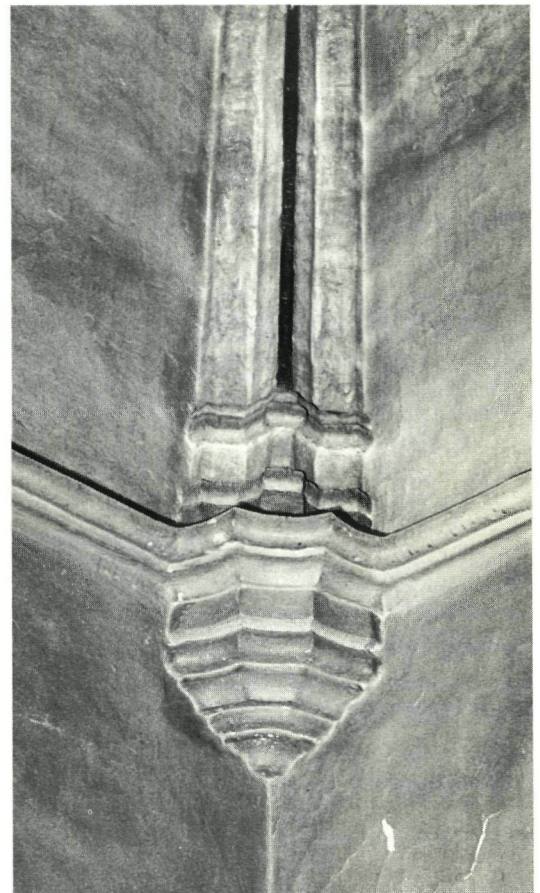
Tot deze grote bouwphase - of tenlaatste deze uit 1640 (cf. *infra*) - moet eveneens een aanbouw worden gerekend die zich tot vóór de nieuwbouw van het schip in de 18de eeuw buiten de kerk bevond (fig. 6: D en fig. 9: D). Het gaat om een J-vormige fundering van 6 m lengte, bestaande uit enkele blokken witte natuursteen, Doornikse kalksteen en bakstenen van verschillend formaat (20 x 9 x 4,5 cm en 27 x 13,5 x 6/7 cm). Zij reikt ca. 0,70 m diep zonder de vaste grond te bereiken; enkele graven lopen onder de fundering door. Vanaf -0,48 m bedraagt de muurbreedte maar 0,30 m. Het is duidelijk dat hierop geen belangrijke constructie kan hebben gerust. De interpretatie van deze resten als een buitenportaal ligt dan ook voor de hand. Wellicht bestond dit slechts uit een lage afsluitmuur als basis voor het houten geraamte dat het afdak schraagde.

3.6 DE NOORDERKRUISBEUK (1640)

Enkele archiefdocumenten uit 1640 maken melding van *den nieuwen bouw van onse L.V.Choor*, die zonder twijfel te identificeren is als de noorderkruisbeuk (fig. 9: E). Naar alle waarschijnlijkheid betekent deze bouwphase slechts een verdere afbouw van de kruisbeuk, en geen afbraak en heropbouw van de noorderkruisbeuk. Het is moeilijk aanvaardbaar dat deze na maximaal anderhalve eeuw reeds zo bouwvallig was, dat zijn heropbouw noodzakelijk werd. Ook de vastgestelde anomalie in de funderingen wijst op een tijdelijke bouwstop tot 1640.

Om de nodige financiële middelen ter bekostiging van de nieuwbouw te vinden werd op 22 oktober 1640 een *bruyloft feeste* gehouden waarop de aanwezigen hun giften aan de kerkfabriek overmaakten. Dit bracht de som van 778 gulden en 7 stuivers op. Daarbij zou de bisschop van Antwerpen het glas van het raam betalen evenals 50.000 stenen. De bijdrage van de aartsbisschop van Mechelen is onbekend¹⁶.

De noorderkruisbeuk werd opgetrokken op de bestaande funderingen die samen met de bouw van het gotische koor waren gerealiseerd. Het is merkwaardig dat het nieuwe metselwerk hier niet rechtstreeks werd op aangezet, maar dat men eerst een laag losse blokken plaatste (fig. 16: B). Dit waren zowel grote witte natuurstenen als herbruikte blokken metselwerk. Op -0,28 was deze laag afgedekt met mortel; pas hierboven bevindt zich het regelmatig bakstenen metselwerk. De muurdikte in opstand bedraagt ca. 0,70 m. Op de zolderver-

17 De gewelfribben van de noorderkruisbeuk rusten op laat-gothische kapitelen.

Les arêtes de voûte dans le transept nord reposent sur des chapiteaux de style gothique tardif.

dieping is de aansluiting van de nieuwbouw op de gotische bouwphase, dankzij een verschillend baksteenformaat, duidelijk merkbaar op ca. 1,20 m vanaf de hoek gevormd met het koor.

De noorderkruisbeuk werd in laat-gothische stijl gerealiseerd. Hierdoor vormt deze samen met het koor een uiterlijke eenheid. Het grote raam in de noordergevel heeft drie kolonetten; de spitsboog is met aaneengesloten S-vormen gevuld. Boven het raam, in een door accoladebogen omsloten cartouche, is de bouwdatum 1640 aangebracht. In de geveltop tenslotte bevindt zich een boogvormige afgesloten deuropening; zij geeft toegang tot de zolder boven de gewelven.

De noorderkruisbeuk heeft een gotisch kruisribgewelf met gewelfsleutel. Het profiel van de ribben en de versiering van de kapitelen (fig. 17) verschilt echter van deze van het koor.

16 Rijksarchief Antwerpen, Kerkarchief van Puurs, nr. 24.

3.7 DE WESTTOREN (1665)

Blikvanger van het kerkgebouw is nu nog de in 1665 begonnen imposante westtoren. Hij bestaat uit drie geledingen en een hoge spits; zijn totale hoogte bedraagt 62 m (fig. 2). Het is een mooi voorbeeld van Barokarchitectuur.

De aanbesteding van de nieuwe toren vond plaats op 30 december 1664. Aannemer van de werken was meester-metser Joos Maes uit Sint-Amands voor de som van 11.436 gulden. Tijdens de bouw echter bleek het nodig de muren op sommige plaatsen dikker en hoger te maken, waarvoor de aannemer nog 1.085 gulden extra ontving. De totale kostprijs van de toren bedroeg zo 12.452 gulden¹⁷.

Het is duidelijk dat het oorspronkelijke plan een kleiner torenvolume voorzag dan hetgeen uiteindelijk werd gerealiseerd. Wat dit juist omvatte is niet bekend, maar het is opvallend dat de onderste torengleding traditioneler is opgevat dan zijn bovenbouw.

Op 18 maart 1665 gebeurde de plechtige eerste steenlegging door verschillende personaliteiten¹⁸. De toren is gebouwd in baksteen, langs de buitenzijde bekleed met witte zandsteen afkomstig uit de groeven van Gobertange. Op verschillende plaatsen bevindt zich het merkteken van steenhouwer F. Monnoye (1638-1717)¹⁹.

De toren werd tegen het westelijk einde van het romaanse schip gebouwd (fig. 9: F). Om hem voldoende stevig te kunnen funderen moest de afsluitmuur van het oude schip verdwijnen. In grondplan vormt de toren een vierkant met een zijde van 7 m. Hij heeft overhoeks geplaatste steunberen en een uitgebouwde trap-toren. Het gelijkvloers van de toren wordt volledig in beslag genomen door een ruim portaal. Voortaan betrad men de kerk in de asrichting van het schip; de oude toegang langs de zuidzijde werd afgeschaft. De sluitsteen van het boogvormig afgesloten portaal draagt het jaartal 1665. De zware omlijstingen van twee boven elkaar geplaatste ramen vormen samen met het portaal de enige versieringen van de eerste torengleding. Het gewelf dat deze afsluit heeft nog traditionele kruisribben. Zij steunen op kapitelen versierd in een verwaterde gothische vorm. In het midden van het gewelf bevindt zich een ruime cirkelvormige opening, noodzakelijk voor het ophijzen van de klokken.

Langs de buitenzijde wordt de overgang naar de tweede torengleding geaccentueerd door een kroonlijst. De steunberen gaan eerst over in voluten om dan merkkelijk te versmalen. In elke torenzijde is een groot venster. De

sterk uitspringende kroonlijst is in het midden gebogen boven het uurwerk.

Het derde torenniveau is achthoekig van vorm met in elke zijde een venster. Daarboven verheft zich het barokke torendak, bestaande uit een klok- en bolvorm uitlopend op een spits.

Niettegenstaande een onderbreking veroorzaakt door de oorlog met Frankrijk (1667-'68), waren de werken in 1669 bijna voltooid. Toch zou het tot 1689 duren vooraleer alles was afgewerkt²⁰.

3.8 HET CLASSICISTISCH SCHIP (1742)

De laatste grote bouwfase van de Sint-Pieterskerk was de vervanging van het oude romaanse éénbeukige schip door een ruim driebeukig schip (fig. 9: G). Aanleiding hiertoe vormde het groeiend aantal gelovigen, waardoor men vooral op feestdagen met plaatsgebrek had te kampen.

Het nieuwe schip heeft binnenwerks een breedte van 21 m en een lengte van 28 m. Zijn westgevel, waarvan de hoeken zijn afgeschuind, komt gelijk met deze van de westtoren. Zodanig is de barokke toren langs drie zijden ingesloten.

Op 30 mei 1742 vond de eerste steenlegging plaats. Vooreerst was echter de zuidertoren, of wat ervan restte, met uitzondering van zijn westmuur tot op zijn fundering afgebroken. De stenen werden herbruikt in de fundering van het nieuwe schip²¹.

De werken vingen aan langs de noordzijde van de kerk, aansluitend op de noordelijke afsluitmuur van de kruisbeuk. Een bouwnaad tussen de twee bouwfases is duidelijk in fundering en opstand merkbaar.

De fundering van het nieuw schip werd op ca. -1,80 m op de vaste zandgrond aangezet. Zij is gebouwd uit dunne lagen Doornikse kalksteen, herbruikmateriaal van de oude zuidertoren. Enkel de bovenste laag bestaat uit vrij regelmatige, rechthoekige blokken Doornikse kalksteen.

De bovengrondse muren zij vanaf -0,40 m uitgevoerd in baksteen (20/21 x 9,5/10 x 4,5/5 cm), langs de buitenzijde in regelmatige horizontale lagen bekleed met witte natuursteen uit Diegem. De raamomlijstingen in de vijf traveeën zijn uit hetzelfde materiaal. Het verloop van de buitenmuren van het schip is noodzakelijkerwijze onderbroken door de westtoren. Langs de zuidzijde van de kerk omvat de nieuwbouwfase tevens de zuidgevel van de kruisbeuk. Hier werden geen restanten meer aangetroffen van

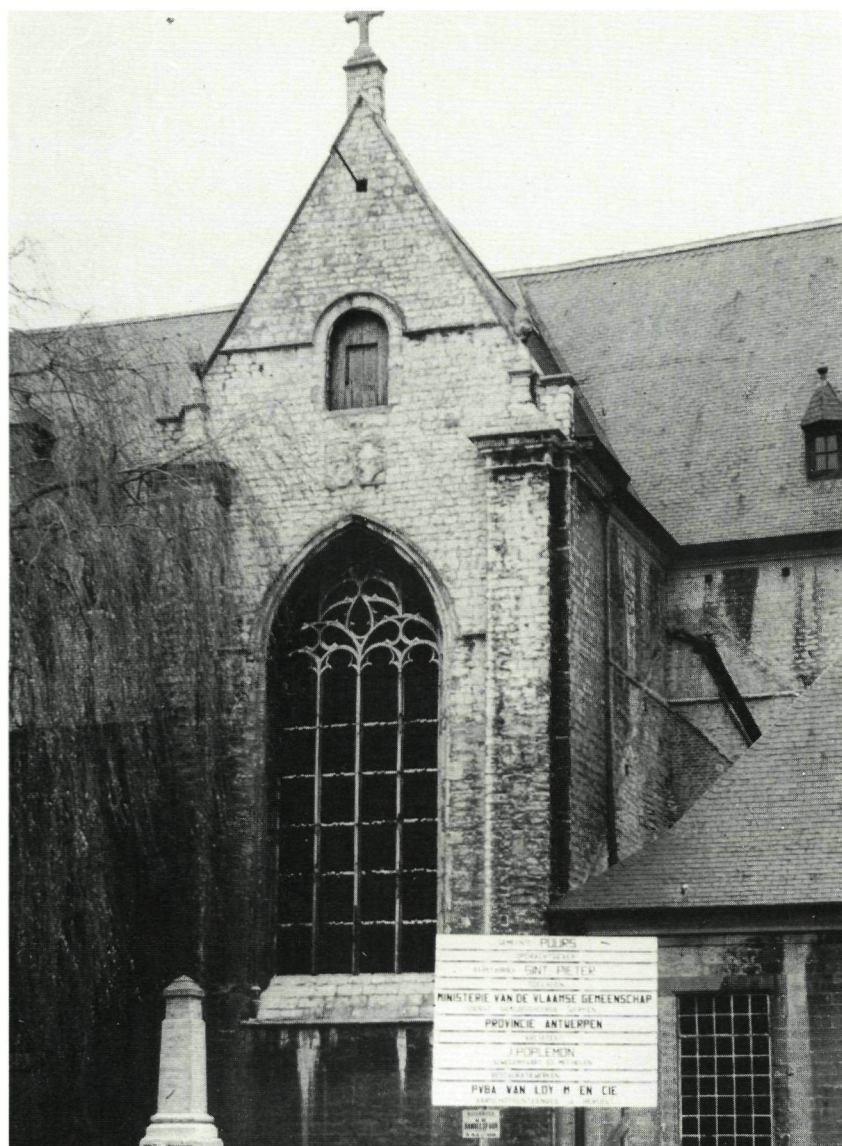
17 Geboers 1878, afl. 6.

18 Ibidem.

19 Van Belle 1984, 433.

20 Geboers 1878, afl. 6.

21 Geboers 1878, afl. 12.

18 De zuiderkruisbeuk
vóór de restauratiewerken.

Le transept sud avant les travaux de restauration.

zijn laat-gothische voorganger; de fundering bestaat eveneens uit Doornikse kalksteen zonder dat een bouwnaad wijst op een chronologisch verschil met de funderingen van het schip. Een chronogram boven het raam van de zuiderkruisbeuk geeft de bouwdatum aan: DIV-ae eXtrUXIMUs CrUCI (1743). De westmuur van de oude zuidertoren werd langs de binnenzijde in breedte gehalveerd en via een afgeschuind muurstuk verbonden met de zuidgevel van de kruisbeuk. Eénmaal de volledige buitenomtrek van het nieuw schip was gebouwd, werd het éénbeukige romaanse schip afgebroken (maart 1743). Door de oorlog met Frankrijk moesten de werken hierop onderbroken worden, om pas in 1750 te kunnen hernomen worden²². Nagenoeg op het tracé van de grondig

uitgebroken romaanse langsmuren werden twee rijen van vier pijlers voor de middenbeuk gebouwd. De bakstenen funderingen, waarvan de diepte varieert van -1,50 tot -2,05 m, hebben de vorm van een afgeplatte pyramide. Hun onderste laag op de vaste zandgrond bestaat meestal uit losse grote blokken witte natuursteen. Op -0,08 tot -0,14 m is de achthoekige plint aangezet waarop de ronde zuil rust.

Binnen de kerk werd tegen de westtoren een muur van ca. 10 m lengte aangebouwd ter ondersteuning van het doksaal. De twee oostelijke steunberen van de toren werden hierbij gedeeltelijk weggebroken. De nieuwe grote toegangsdeur in de aangebouwde muur werd iets noordelijker geplaatst, zodat zij nu in de as van het classicistisch schip uitgaaf.

Een laatste aanpassing was noodzakelijk op de overgang van schip naar kruisbeuk. De laat-gothische westelijke vieringspijlers bleven behouden maar kregen elk een pilaster toegevoegd voor het opvangen van de bogen tussen de eerste pijlers van de middenbeuk en de viering. Om het zicht vanuit de zijbeuken op het koor niet te belemmeren, werden de westelijke afsluitmuren van de kruisbeuk grotendeels weggebroken. In 1755 werd het nieuw schip overwelfd en het daaropvolgend jaar de vloer gelegd. Hiermee waren de grote werkzaamheden beëindigd. De officiële inwijding van de nieuwe kerk vond echter pas plaats in 1779²³.

3.9 SACRISTIJ, CATECHESELOKAAL EN NEO-GOTHIK (1795-XIXB)

De kerk kreeg in laatste instantie nog twee bijgebouwen die aan de kerk zelf niets veranderden (fig. 10: H). In 1795 werd in de hoek tussen het koor en de zuiderkruisbeuk, op de plaats waar tot een vijftigtal jaar tevoren de zuidertoren had gestaan, een sacristij aangebouwd²⁴. Het hoge dak liep oorspronkelijk schuin uit tot tegen de zuiderkruisbeuk. Wellicht had men hiermee de bedoeling het bakstenen gedeelte van de zuidelijke koormuur aan het oog te onttrekken. De tweede aanbouw vond plaats in 1855 door de toevoeging aan de noordzijde van het koor van een catecheselokaal²⁵.

Wellicht in de tweede helft van de 19de eeuw werd de zuiderkruisbeuk in neo-gothische stijl omgevormd (fig. 22). Model hiervoor stond de noorderkruisbeuk. Het raam kreeg een gothische spitsboog en raamtracering, doch de decoratieve elementen langs de binnenzijde werden uitgevoerd in plaaster en beschilderd houtwerk. Bij de recente restauratiewerken

22 Ibidem.

23 Geboers 1878, afl. 13.

24 Geboers 1878, afl. 14.

25 Geboers 1878, afl. 16.

werd de neo-gothische aanpassing bestendigd door het gebruik van witte natuursteen voor de raamomlijsting en -tracering.

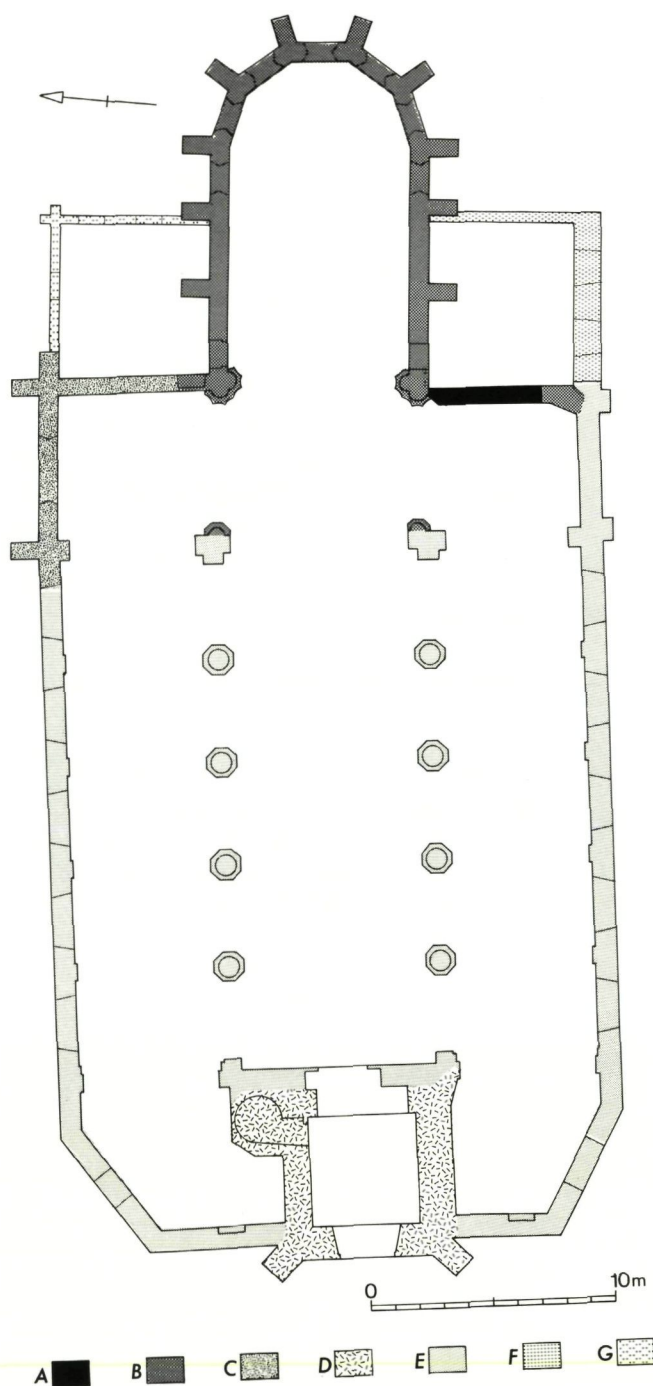
4 Besluit

De oorsprong van de Sint-Pieterskerk is naar alle waarschijnlijkheid te plaatsen in de 9de eeuw. Het ligt voor de hand dat de abdij van Kornelimünster in haar nieuw verworven gebied tussen Rupel en Schelde een domeinkerk oprichte. De opgravingen hebben echter slechts beperkte gegevens aan het licht gebracht over het oudste stenen gebedshuis. Mogelijk werd dit nog voorafgegaan door een eenvoudig houten zaalkerkje.

Het is enkel vanaf de bouw van de romaanse kerk dat de bouwevolutie duidelijk naar voor komt. Het was een ruim gebouw van minstens 33,6 m, bestaande uit een rechthoekig éénbeukig schip van 23,6 m lengte en een breedte van 12,5 m. Het versmald koor had een breedte van 8,25 m en was vermoedelijk rechtgesloten. Ten laatste op het einde van de 14de eeuw werd langs de zuidzijde van een koor een vierkante toren toegevoegd.

De eerste belangrijke verbouwing vond plaats in de tweede helft van de 15de of het begin van de 16de eeuw door de oprichting van een gothisch koor en de aanzet van een kruisbeuk. Deze laatste zal pas rond het midden van de 17de eeuw voltooid worden, spoedig gevolgd door de bouw van een barokke westtoren. Rond het midden van de 18de eeuw werd het romaanse éénbeukige schip vervangen door een ruim driebeukig schip dat tussen het gothische koor en de westtoren werd ingewerkt.

Het algemeen uitzicht van de Sint-Pieterskerk is slechts weinig verandert sedert de 18de eeuw. Toch zijn de resten van zeven verschillende bouwfasen in min of meer belangrijke mate in opstand bewaard gebleven (fig. 23). In haar ontwikkeling vertoont de kerk het klassieke patroon van een trapsgewijze uitbreiding, waarbij de recentere fasen de oudere telkens symmetrisch omsluiten. Enkel de verplaatsing van de kerktoeren van de zuidelijke koorzijde naar het westen van het schip betekent een grondige verandering in het concept van het kerkgebouw.

19 Plattegrond van de Sint-Pieterskerk met aanduiding van de verschillende in opstand bewaarde bouwfasen.

Plan de l'église Saint-Pierre avec indication des différentes phases de construction dont des éléments sont conservés en élévation.

- A : XIVe eeuw (?);
- B : XV-XVIe eeuw;
- C : 640;
- D : 1665 e.v.;
- E : 1742 e.v.;
- F : 1795; G: 1855.

RÉSUMÉ

Etude archéologique et architecturale de l'église Saint-Pierre à Puurs

L'église paroissiale Saint-Pierre est située au centre du village de Puurs, à proximité de la Hoogstraat et à la bifurcation de la route vers Hingene. L'origine de l'église et de sa paroisse est incertaine. Il semble néanmoins qu'elle se situe dans la première moitié du 9e siècle, quand l'abbaye de Kornelimünster, près d'Aix-la-Chapelle, fit l'acquisition du grand domaine de Puurs, situé entre l'Escaut et le Rupel.

Les fouilles n'ont mis au jour qu'un seul fragment d'une première construction en matériaux durs antérieure à l'église romane. On peut supposer que d'autres éléments importants sont conservés sous le chœur actuel, non accessible aux fouilles.

C'est probablement vers le milieu du 12e siècle, quand le patronat de l'église passe aux mains de l'abbaye d'Afligem, qu'une église plus importante est construite. Son plan classique se compose d'une nef rectangulaire de 23,6 m de longueur pour 12,5 m de largeur. Le chœur rétréci et à chevet plat, a une largeur de 8,25 m et une longueur minimale de 10 m. L'entrée se situait dans le côté sud de la nef.

Au plus tard à la fin du 14e siècle, une tour de plan carré est ajoutée sur le côté sud du chœur. Son mur occidental, dans lequel se trou-

vent à l'étage les restes d'une ancienne porte (?) surmontée de trois abat-sons, est conservé sur une hauteur de 11 m.

Dans la 2e moitié du 15e siècle ou au début du 16e siècle, le chœur roman est remplacé par un chœur gothique plus grand, à chevet polygonal, amplifié d'un transept. Sa partie septentrionale ne sera achevée qu'en 1640 dans un style gothique tardif.

La tour-porche occidentale, dont la construction débute en 1665, est, par contre, réalisée en style baroque. Elle se compose de trois niveaux surmontés d'une grande flèche. La tour forme un carré de 7 m de côté auquel est ajoutée une tourelle d'escalier extérieure.

La dernière grande phase de construction débute en 1742. La nef romane, devenue trop petite pour la population, sera remplacée par une nef à trois vaisseaux. Tout d'abord, les restes de la tour méridionale sont démolis. De nouveaux bas-côtés sont ensuite construits; ils atteignent la façade de la tour occidentale. L'ancienne nef est ensuite abattue et les piliers sont élevés. Les voûtes sont réalisées en 1755.

Enfin, en 1795, une sacristie et, en 1855, un local de catéchèse sont ajoutés sur les côtés du chœur.

BIBLIOGRAFIE

BERINGS G. 1986: Les patronages de saints dans la vallée de l'Escaut. Esquisse d'une méthode de recherche sur la christianisation, *Revue du Nord* 68, nr. 269, 433-444.

CALLAERT L. 1981: *De dekanale Sint-Pieterskerk van Puurs*, s.l.

DE DONDER J. 1979: *Puurs. Sint-Pieterskerk*, Puurs, gepolycopeerd.

GEBOERS A. 1878: Kronijk van het kerkelijk Puers, *Het Nieuwsblad*, 18 afl.

LAENEN J. 1924: *Introduction à l'histoire paroissiale du diocèse de Malines*, Mechelen.

LEURS C. 1922: *Les origines du style gothique en Brabant. Première partie: l'architecture romane. Tome II: L'architecture romane dans l'ancien duché*, Brussel - Parijs.

MERTENS J. 1975: De Sint-Pieterskerk te Neder-Heembeek. Een korte bijdrage tot de kennis van de vroegmiddeleeuwse houtbouw, *Bulletin van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium* 15, 231-239.

SEGBERS G. 1987: *Een streekverkennde beschrijving: Klein-Brabant van de metaaltijden tot de vroege middeleeuwen*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling K.U.Leuven.

VAN BELLE J.L. 1984: *Dictionnaire des signes lapidaires. Belgique et Nord de la France*, s.l.

VAN MINGROOT E. 1978: De oorkonden van bisschop Borchard van Kamerijk betreffende het altare van Mechelen (1116 en 1123). Twee diplomatieke bronnen voor de kerkelijke geschiedenis van Mechelen, *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 82, 37-62.

VERBESSEIT J. 1968: *Het parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13de eeuw. Deel VIII: Tussen Zenne, Schelde en Rupel*, s.l.

VERBESSEIT J. 1969: *Het parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13de eeuw. Deel IX: Tussen Zenne en Rupel. Het domein Cornelimunster. Het ontstaan en de ontwikkeling van het domein en de parochie Puurs Sint-Pieter*, s.l.

WAUTERS A. & HENNE A. 1972²: *Histoire des environs de Bruxelles*, 6C, Brussel.

Na afsluiting van het manuscript verscheen nog:

DE DONDER J. & SEGERS G. 1989: *De geschiedenis van de Puurse Sint-Pieterskerk. Parel van Klein-Brabant*, Puurs.